

УДК 94:341.485]"1932/1933"

DOI: 10.26565/2227-6505-2021-33-06

ПИТАЛЬНИКИ ПРО ГОЛОД ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРОЗНАВЧИХ СТУДІЙ

Т. Г. Боряк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
та Вільнюський університет
tetiana.boriak@fulbrightmail.org; <https://0000-0002-7472-0014>

Мета. Стаття має на меті з'ясувати зв'язок між питальниками про голод 1932–1933 рр. в Україні та станом розвитку студій з голодоморознавства.

Методологія дослідження. Застосовано історико-порівняльний метод.

Наукова новизна. Вперше проведено співставлення п'яти повнотекстових питальників про голод на кожному із трьох етапів формування бази усноїсторичних джерел з Голодомору (1933, 1980-ті рр. та після 1991 р.). Відповідно здійснено реконструкцію наукових уявлень про причини, хід та розмах голоду, розглянуто їх еволюцію.

Висновки. Проаналізовані за трьома етапами (від 1933 р. до середини 2000-х рр.) питальники дозволяють простежити еволюцію студій про голод. Перший питальник став реакцією людей вільного від комуністичної ідеології світу. В силу об'єктивних причин (а втеча на Захід здійснювалася під загрозою розстрілу) вони намагалися втиснути голодування у прокрустове ложе колективізації, знайти логічне пояснення причин голоду, зокрема у хворобах. Продемонстровано і нерозуміння ними реалій повсякдення українського села. Питальники, розроблені у Канаді та США у 1980-х рр., засвідчують значно вищий рівень розуміння проблематики. Їх автори активно залучали теорію усної історії, включали низку питань про персональні дані респондента, його родину, освіту, соціальний та майновий стан, з'явилося питання про опір селян. Простежується намагання розібратися з часовими рамками голодування. З'явилося розуміння таких подій, як обишки та конфіскація хліба. Питальники, підготовлені на третьому етапі охоплюють максимально широкий спектр проблем голодуючого села. Про подальший розвиток наукових знань про Голодомор свідчить поява низки нових питань. Вони повною мірою відбивають сучасні підходи до процесів, сукупність яких складає Голодомор 1932–1933 рр. Натомість питальник за авторством російського історика В. Кондрашина засвідчує досить відмінну від українського голоду сутність російського голоду поч. 1930-х рр.

Ключові слова: Голодомор, усна історія, усноїсторичні проекти, питальник, історіографія, голодоморознавчі студії.

Research aim: The article has a goal to figure out a connection between questionnaires about the famine of 1932–1933 in Ukraine and the state of development of the Holodomor studies.

Research methodology: historical-comparative method is used.

Scientific novelty: for the first time correlation of five full-text questionnaires about the famine on every of three stages of formation of massive of the Holodomor oral history sources (1933, 1980s and after 1991). The author for the first time makes a reconstruction of research perceptions about the reasons, course and scale of the famine, as well as analyzes their evolution.

Conclusions: the article analyzes questionnaires created during three periods (from 1933 till mid of 2000s) that allows researching of evolution of the famine studies. The first questionnaire has become a reaction of the people of a free of communist ideology world. Because of the objective reasons (and escape to the West was made under a threat of shooting) they tries to put starvation into

a Procrustean bed of collectivization, to find a logical explanation of the famine reasons, particularly in illnesses. The article demonstrates non-comprehension by them realities of everyday life of a Ukrainian countryside. Questionnaires elaborated in Canada and USA in 1980s, demonstrates much more higher level of understanding of the problem. Their authors actively involved theory of oral history, included question about personal data of a respondent, his family, education, social and property condition; a question about a peasant resistance appeared. One can see an attempt to figure out time frames of starvation. Comprehension of such events appeared as searches and confiscation of bread. Questionnaires prepared on a third period cover maximum wide spectrum of starving village problems. Appearance of a set of new questions indicates about development of knowledge about the Holodomor. These questions fully reflect contemporary approaches to the processes, the whole set of which comprises the Holodomor of 1932–1933. To the contrary, questionnaire by a Russian historian V. Kondrashyn indicates different from Ukrainian famine essence of the Russian famine of 1930s.

Key words: *Holodomor, oral history, oral history projects, questionnaire, historiography, Holodomor studies.*

Загалом теоретики і практики усної історії на сьогодні узгодили аспекти організації інтерв'ю для отримання максимально коректних даних. Фахівці погоджуються, що осердям усної історичного проєкту є питальники – саме від них залежить якість майбутнього історичного джерела та його інтерпретація. Ми ж пропонуємо поглянути на питальник з протилежного боку: не крізь призму усної історичного проєкту, в ході якого він використовувався для створення усної історії як джерела, а крізь призму поступу історичної науки, у даному конкретному випадку – студій, пов'язаних з Голодомором.

Серед різних галузей знань гуманітарного профілю питальники традиційно активно затребувані дослідниками, що працюють на «етнографічному» полі. Свідченням цього є «Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII–XX ст.)» (1994), що на час публікації умістив відомості про 273 друкованих, а також 282 архівних (рукописних) програмних розробок. Це було достатньо переконливим аргументом на користь твердження, що «... всі накопичені до сьогодні програми, запитальники та їм подібні праці виступають своєрідним джерелом вивчення історії етнографічної науки, питань формування і розвитку її конкретних теоретико-методичних дослідницьких засад» [2, с. 3].

Нині через відхід покоління – очевидців голоду, усної історичні проєкти із запису відповідних свідчень вимушено згортаються. Отже, настає час розглянути питальники про голод як джерело до історії студій про Голодомор. Зауважимо, що у статті ми не торкаємось ніяких інших аспектів (організації інтерв'ю та інші методологічні засади), крім задекларованих вище.

Започатковує інструментарій хронологічно перша, наскільки нам вдалося встановити, анкета – питальник, розроблений Українським громадським комітетом рятунку України для «складання протоколів із біженцями» з Радянської України («Анкета», без авторства, дати і місця створення) [14]. Комітет було створено в липні 1933 р. як реакція на появу звісток про голод та свідчень втікачів з УСРР на території Західної України.

Анкета нараховувала 31 питання. Хоча дату підготовки цього документу встановити не вдалося, проте, вочевидь, він не міг бути створений раніше середини липня 1933 р. Його перші вісім питань стосуються персональних даних втікача та дати перетину кордону. Уточнюється місцеперебування людини протягом останніх трьох років, джерело заробітку, наявність родини, відомості про обмеження прав. «Прив'язка» до трьох років, припускаємо, була пов'язана із початком політики колективізації [14].

Наступний блок питань (№№ 9–12) стосується харчування, зокрема відомостей про картки, їдальні, продукти на ринку та їх ціни [14]. Цілком зрозуміло, що автор(и) анкети не були обізнані із реаліями повсякдення радянського села. Насправді ні про яке карткове забезпечення селян на той час не йшлося узагалі (за винятком тих, хто обіймав адміністративні посади у колгоспах, а також партійців, уповноважених тощо). Громадські їдальні так само

були порятунком для містян, робітників та номенклатурників. Хіба що під цю категорію підпадали їдальні, що створювались у колгоспах, проте колгоспники за них не платили напряму, натомість у питальнику йшлося про ціни на харчування. Наявність позиції про купівлю продуктів на “вільному ринку” також демонструє нерозуміння засад радянської економічної політики того часу, адже уже в кінці 1932 р. селянам доступ на ринок був закритий.

Питання з 13 по 21 стосувались хлібозаготівель, колгоспу, ступеню колективізації села, врожаю та оплати праці тощо. Вочевидь, відповіді на них мали пролити світло на зв'язок між розгортанням колективізації та початком голодування. Привертає увагу наявність питання про те, чи “увесь хліб-збіжжя був зібраний”; який відсоток після жнив “віддав колгосп на хлібозаготівлі”. Очевидно, у своїх свідченнях утікачі уже говорили про усвідомлений ними зв'язок між конфіскацією врожаю та початком голодування [14].

Останні 11 питань були присвячені власне голоду: скільки родин у селі голодували: чим харчувались; які хвороби були; кількість померлих через хвороби і “недоїдання”, відсоткове співвідношення до загальної кількості жителів села; чи були померлі від голоду; чи були випадки людоїдства (подати прізвища); чи тікали люди із села від голоду, куди і скільки; чи відомо про голод в інших селах чи місцевості [14].

Особливість даної «Анкети» полягала у тому, що у часі вона складалася у безпосередній близькості до події. Проте її творці не були в неї особисто причетні, вони сприймали трагедію, так би мовити, «дистанційно». До того, час апробації цієї розробки прийшовся на період зменшення кількості смертей від голоду смертності; на додачу, не було відомостей про втрати від голоду в інших регіонах УСРР (адже свідчення збігців з УСРР не могли охопити велику територію України). Лише накопичений до початку 1980-х рр. масив свідчень очевидців дозволив зробити висновок про територію Голодомору, що окреслювалась адміністративними кордонами УСРР. Показово, що у наступних програмних розробках відповідне (останнє) питання було відсутнім.

Як бачимо, тематичний питальник, що з'явився у міжвоєнний період, відбивав тогочасне бачення причин голоду. Передусім вони пов'язувалися із хлібозаготівлями та колективізацією. Мало місце розуміння наслідків нестачі зерна для життя самого колгоспу після завершення розрахунків з державою. Були намагання порівняти становище колгоспників та одноосібників, подати втечу як єдину стратегію виживання. Наявність питання про людоїдство свідчить про те, що подібні випадки уже були зафіксовані. Показовим є питання про хвороби – вочевидь, оповіді біженців настільки вражали людей Заходу, що певні хвороби усе таки розглядалися за можливі причини чи підсилювачі голоду. Зауважимо відсутність питання про те, чим харчувалися – вочевидь, масштаби голодування та смертності було просто неможливо осягнути людині вільного світу, і тому були включені уже згадані питання про питання про карткове забезпечення, їдальні та “вільний” ринок.

Хронологічно наступним став питальник, розроблений американцем Дж. Мейсом для двох проєктів: Комісії Конгресу США із розслідування українського голоду 1932–1933 рр. (1986–1988) та усної історії (1984). Інтерв'юерам надавалась можливість бути гнучкими, пристосовуватися до респондента й орієнтуватися лише у ключових питаннях. Блок щодо персональних даних включав, крім загальної інформації, питання щодо роду занять та соціального стану; площі землі, що була у володінні особи чи родини; контактів з органами державної влади та комуністичної партії тощо. Наступний блок питань включав про життя до 1917 р., за радянської влади і після колективізації; про окремі інституції (церква, сільський актив, сільська рада, комітет незаможних селян, школа); розкуркулювання та колективізацію [3, с. 281].

Дж. Мейс, наскільки нам відомо, був єдиним, хто розробив питання і для містян часів голоду (12 проти 17-ти для селян). Загалом питання були схожі на ті, які були розроблені УГКР України: яку частку врожаю забирала держава; якою була смертність у родині та селі; виїзд з села; людоїдство, про часові рамки голоду; стратегії порятунку. Питання про хвороби уже не стояло. Натомість додалось питання про те, хто забирив хліб та їхню подальшу долю. Це дає

нам підстави стверджувати, що станом на початок 1984 р. на Заході утвердився дискурс про активістів, буксирні бригади, обшуки яких і поклали початок голоду. Питання для містян стосувалося ситуації з продовольством; описи голодних селян; коментарі влади з цього приводу; початок та закінчення голоду; чи відомо про масштаби голоду та звідки [3, с. 282]. Зауважимо, що питальник, розроблений Дж. Мейсом, не містив питання про колгоспників та одноосібників.

Варто відзначити намагання автора бути максимально коректним з такою чутливою тематикою, як людоїдство. Він розмежував два питання: в одному питав, чи чула людина про таке явище і що саме; а в другому – чи особисто респондент був очевидцем канібалізму. Зрозуміло, що це було зроблено для уникнення звинувачень у голослівності свідчень про жадливий злочин, на який штовхав людей голод.

Звернемо увагу також на появу питання про часові рамки голоду. Припускаємо, що дослідникам було важко виокремити трагедію із загальносоюзного та українського голоду попередніх років. Адже на той час вони не мали доступу до документів, де можна було б простежити низку рішень, зокрема пов'язаних з колективізацією, що конструювали Голодомор.

Відомо, що Дж. Мейс на час укладання питальника був обізнаний у існуванні усноісторичного проєкту Українсько-канадського дослідно-документаційного центру. Ця інституція розробила структурований питальник, яким (на відміну від «вільного» стилю інтерв'ювання, запропонованого Дж. Мейсом), мали у обов'язковому порядку послуговуватися інтерв'юери. Натомість, під впливом розробки УКДДЦ на Дж. Мейса, питальник для Комісії Конгресу США з українського голоду хронологічно починався задовго до початку Голодомору – від Першої світової війни, і завершувався періодом закінчення Другої світової війни [5, с. 14–15].

Особові дані включали: дата та місце народження, освіта, родина, кількість землі у власності родини, назва та регіон населеного пункту, де жив респондент під час голоду [16, с. 68–69]. Останній пункт надзвичайно важливий, адже українські проєкти часто ігнорували цю позицію – у них запитувалося лише про місце народження респондента й не уточнювалося його/її місцеперебування під час голоду. Надзвичайно помічним для майбутніх дослідників є затребувані відомості про освіту та родину респондента. Саме таких відомостей нині не вистачає для кращого розуміння та інтерпретування свідчень, записаних в Україні у минулих роках.

Наступний блок – життя у місті/селі так давно, як може пригадати респондент. Учасникам проєкту пропонували питати про СОЗ, МТС, сільраду, комнезам, актив, церкву, школу; складати списки членів родини та односельців, які померли з голоду, при тому зазначати, за можливості, вік та час смерті. Респондентів просили пригадати імена посадовців, відповідальних за арешти в селі, розкулачення та конфіскацію продуктів; описати їхню національну приналежність, риси характеру. Окреме питання було присвячено 25-тисячникам (імена, риси, діяльність в селі). Простежується намагання отримати відповідь на питання про початок та закінчення голоду (свого часу проігнороване українськими учасниками аналогічних проєктів), як багато людей померло. Велику увагу було приділено питанням розкулачення, колективізації, опору, планів поставок зерна, конфіскації продуктів та голоду. Окреме питання стосувалося стратегії виживання [16, с. 68–69].

Робота над питальниками для усноісторичних проєктів із теми Голодомору продовжилась уже в незалежній Україні. Чільне місце тут посідають відповідні методичні розробки о. Юрія Мицика та Валентини Борисенко.

В основу усноісторичного проєкту о. Ю. Мицика було покладено модифіковану на початку 1990-х рр. анкету, яку використовували для опитування в Канаді про голод в Україні 1947 р. Було знято питання про УПА, натомість включено питання про колективізацію та особисті враження від пережитого. Дана анкета складається з 23-х питань. Важливим є питання про місцеперебування під час голоду (хоча, як показує практика, траплялися помилки з географічним атрибутуванням). Присутні питання про колективізацію, створення колгоспу

та приналежність до нього свідка. Є питання про норми хлібозаготівель (воно переважно залишалося без відповіді, адже знати це могли лише певні посадовці); про наявність у селі школи, церкви, МТС та пункту хлібозаготівлі; про те, чому зник хліб без уточнення відомостей про конфіскацію продуктів харчування; про шляхи виживання та кількість померлих від голоду [12, с. 8; 13, с. 7–8].

В основу роботи по збиранню свідчень для усної історичної проєкту, що розгорнувся в ході підготовки Національної книги пам'яті жертв Голодомору у 17-ти областях України (2008), було покладено питальник, підготовлений етнологинею В. Борисенко (50, згодом додалося ще одне питання) [8]. Віддамо належне – саме детально пророблений питальник великою мірою уможливив виконання проєкту, адже до запису свідчень були залучені переважно інтерв'юери-аматори, які не володіли достатніми знаннями із теми для проведення фахового інтерв'ю. Серед важливих здобутків варто назвати вимоги до інтерв'юєрів дослівно передавати мову респондента, самовільно не вносити у текст правки. У ході пошукової польової роботи під час збирання свідчень для Національної книги пам'яті питальник доопрацьовувався, про що свідчить включення до нього питання про торгзіни.

Серед фіксованих питань, що мали особливе значення для подальшого розвитку української історіографії Голодомору: блокада українських сіл, питання про початок смертей від голоду, відбирання зерна та продуктів, способів виживання, ситуації з колгоспом, відомості про померлих; причини голоду та винних в ньому та багато інших. У наступні роки питальник В. Борисенко широко застосовувався для подальших опитувань краєзнавцями, студентами, усіма, хто мав бажання долучитися до записування оповідей про трагедію українського селянства. Він був залучений як базовий інструмент до усної історичної проєкту І. Магрицької в Луганській області [7, с. 23].

Звісно, сьогодні, із відстані у майже півтора десятиліття, коли методологія усної історичних досліджень, передусім з тематики Голодомору, зробила великий поступ [10, 11], критика доробку колег середини нульових років виглядає дещо некоректно. Проте усе ж, на нашу думку, доцільно розглянути деякі застереження та пропозиції, що можуть стати у пригоді майбутнім інтерв'юерам.

Питальник відкривається позицією щодо фіксації місця запису, але при цьому не уточнено, чи в цьому населеному пункті мешкав очевидець під час голоду. Акцентовано увагу, чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу, проте логічніше було би включити питання про членство самого респондента та його родини. Про відбирання зерна та продуктів тим чи іншим способом йдеться у низці запитань (№ 6, 8, 12, 13, 14, 17 та 24). Хоча, на наш погляд, для кращого розуміння респондентом суті проблеми варто було об'єднати питання про відбирання продуктів в одному блоці; так само у питанні № 17 (відбирали тільки продукти чи й інші речі) попросити деталізувати, які саме харчі рекувізували; натомість поділ питання № 24 (про час відбирання зерна та продуктів) на два – окремо по кожній складовій – допоміг б зрозуміти послідовність відбирання харчових запасів (спочатку зерно, а потім продукти, наприклад) чи одночасність відбирання всього, що знаходили. Зауважимо, що, судячи з багатьох інших свідчень, саме конфіскація усіх без винятку харчових запасів, якщо не було сховано якихось харчів або не існувало альтернативних шляхів виживання, і призводила до швидкого вимирання родини [8].

Ми спостерігали також часті випадки, коли на поставлене питання про вилучення “вирощеного в полі, городі” інтерв'юєри фіксували позитивну відповідь, і при подальшій роботі із записами так і транскрибували (“вирощене в полі, городі” відбирали такі то) без такої необхідної деталізації, що саме було конфісовано (зернові, незернові, бобові, картопля, певна комбінація продуктів тощо). Тож зустрічається багато однотипних анкет, які були розшифровані шляхом механічного повтору питання у випадку ствердної відповіді без заглиблення у деталі.

Окреме застереження стосується паспортизації записів. На необхідність зазначити факт зміни респондентом місця проживання вказано лише у примітці, що нерідко залишалася поза увагою записувача, а відтак важливі дані для верифікації свідчень виявилися втраченими.

Питальник, за яким працювала дослідники проекту В. Нолла у першій половині 1990-х рр., взагалі не містив позицій про голод 1932–1933 рр. Втім у кінцевому підсумку виявилось, що під час проведення інтерв'ю люди або самостійно виходили на спогади про голод, або ж окремі інтерв'юери підштовхували їх до пригадування саме голоду. У підсумку групі Нолла вдалося зафіксувати значний блок достовірних оповідей про Голодомор в Україні.

Зустрічалась згадка і про питальник, розроблений Асоціацією дослідників голодоморів – ним зокрема користувались студенти Чернігівського державного технологічного університету, які з 2002 р. записали кілька сотень свідчень у селах переважно Чернігівської області [6, с. 197].

Питання про голод були присутні і у питальнику, складеному для проведення етнографічних експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я. П. Новицького разом з історичним факультетом Запорізького національного університету. На жаль, нам не зустрівся повний перелік питань, яким послуговувалися інтерв'юери. Серед питань, що пропонувалося зафіксувати під час опитування: причини голоду, боротьба з голодом, роль керівництва села, виживання родини (зокрема, чим харчувалися) [1, с. 190]. Траплялись і посилання на питальник, запропонований Українським інститутом національної пам'яті, але по суті це виявляється питальник В. Борисенко [9, с. 287–289].

Для ілюстрації відмінності трактування російського голоду поч. 1930-х рр. та Голодомору наведемо дані про методичний інструментарій, розроблений та використаний офіційним речником російської історичної науки у питанні голоду В. Кондрашиним у 1989–1990-х рр. Запропонована анкета складається з трьох блоків питань: причини голоду; проживання його; наслідки. Спочатку, як і в інших питальниках, йшлося про персональні дані: прізвище, ім'я та по-батькові, рік народження, національність, партійність, населений пункт проживання під час голоду, сімейний та соціальний стан на момент голоду [4, с. 67].

Потім йдуть 36 питань. Не зовсім зрозуміло, чому автор відніс до блоку “причини голоду” події 1932 р. Йдеться лише про погодні умови перед голодом та чи велася боротьба влади з посухою, обсяг врожаю, оплату праці в колгоспі. Далі йдуть питання про організаторів хлібозаготівель, вилучення “хліба і інших сільськогосподарських продуктів” та методи; чи вплинули хлібозаготівлі на продовольчий стан родини; пояснення з боку влади, висловлювання “недовольства”, надання допомоги (це причини чи вже хід голоду – не дуже зрозуміло). Чи хворіли очевидці, чи була лікарня, як лікували, щеплення; яка була допомога дітям; чим харчувались; наявність корови та іншої худоби; чи були на заробітках; умови роботи; чи тікали із сіл; чи жебракували; хто з родини не пережив голод; скільки селян мешкало в селі перед голодом та скільки загинуло; де і як ховали; чи давали довідки на померлих; чи відомі випадки людодійства чи канібалізму; чи відспівували (sic!) померлих; чи були крадіжки; чи був голод в сусідніх селах; зразки народної творчості про голод; причини голоду; чи треба знати правду про голод [4, с. 67–70].

Певні питання виглядають шокуючими, якщо знати усну історію з голоду українських очевидців – про пояснення “необхідності вилучення хліба” і чи вплинули хлібозаготівлі на продовольчий стан родини (на цьому місці українські інтерв'юери питали про те, як проходили обшуки і які види продуктів вилучали), про наявність лікарні та надання медичної допомоги, щеплення; чи були “на заробітках” (враховуючи заборону виїжджати українським селянам за межі села, блокування сіл в рамках реалізації політики «чорних дошок» реалізації занесення на чорну дошку, тобто загальну обмеження мобільності); довідки про смерть (зважаючи на термін “продовольчі труднощі”, тюремні терміни і висилки за згадування про голод, а також неодноразово згадувану респондентами заборону лікарям та місцевим посадовцям і реєстраторам зазначати голод за причину смерті); відспівування (!) померлих (в українських реаліях йшлося про те, що кидали в братські могили ще живих людей та їздили поховальні бригади по селу, які стягували трупи на віз і за пайку везли до спільної ями). Йдеться про “вилучення” та тих, хто керував хлібозаготівлями/організаторами хлібозаготівель – натомість українські усноісторичні джерела занурюють у цьому питанні в атмосферу повальних неодноразових обшуків, описи буксирників, активістів та/або уповноважених з детальним переліком жорстоких, іноді кривавих, методів конфіскації продовольства. Наявність корови та іншої худоби теж не мала сенсу в українських реаліях, оскільки конфісковано було всю живність до колгоспу, а тим, хто встиг вступити до колгоспу до голоду, залишали корову – і про рятувальницю обов'язково згадували українські селяни як про одну із стратегій виживання.

Питання засвідчують зовсім іншу причину голоду у досліджуваному В. Кондрашиним регіоні – природного, а не рукотворного умисного штучного голоду, як в УСРР; з голодуванням, спричиненим вилученням зерна у рахунок хлібозаготівель, а не каральну акцію із вилучення всього продовольства, худоби та птиці, заборони на пересування, як в УСРР.

Підсумовуючи, зазначимо, що загалом можемо говорити про шість питальників про Голодомор, з яких чотири (УГКРУ, Дж. Мейса, о. Ю. Мицика та В. Борисенко) збереглися, а про існування решти двох можна говорити умовно, – про них збереглися лише згадки.

Питальники, які використовувалися в усноісторичних проєктах з Голодомору, продемонстрували неоднозначні наслідки. Вони містять багато питань, на які можна дати відповідь “так” чи “ні”, чим і грішили респонденти та інтерв’юєри, фіксуючи “глухі” або однослівні відповіді. Це не дало історичній науці нових знань, а фактично лише допомагло окреслити територію Голодомору. Порада теоретиків усної історії про включення у питальник не конкретних питань, на які можна дати відповідь “так” чи “ні”, а формулювати питання про досвід людини у тій чи іншій ситуації чи часовому або просторовому проміжку [15], на жаль, не була використана при підготовці питальників. Однак з огляду на потребу максимально швидко записати усну історію (а розуміння подій викристалізовувалося взагалі на ходу, в ході таких усноісторичних проєктів), структуру українських питальників про Голодомор можна зрозуміти.

Проаналізовані питальники трьох періодів (від 1933 р. до середини 2000-х рр.) дозволяють простежити еволюцію студій про голод, передусім – їх інструментарію. Перший питальник став реакцією людей вільного від комуністичної ідеології світу, намагаючись втиснути голодування у прокрустове ложе колективізації та знайти логічне пояснення у хворобах як причині голоду, що спонукав людей під загрозою розстрілу перетинати кордон. Продемонстровано і нерозуміння реалій повсякдення українського села (питання про картки, їдальні та “вільний ринок”).

Натомість питальники, розроблені у Канаді та США, уже демонструють значно вищий рівень розуміння проблематики. Вони активно залучають теорію усної історії, включаючи низку питань про походження респондента, його родину, освіту, соціальний та майновий стан. Додано питання про опір. Простежується намагання розібратися з часовими рамками голодування (відсутнє у першому питальнику). Водночас зникає потреба окреслювати територію голоду (на відміну від першого питальника). Розробники питальників також намагалися максимально інтегрувати досвід людей до 1917 р. та до початку колективізації. З’явилося розуміння про обшуки та конфіскацію хліба/врожаю (однак на цьому етапі ще не йдеться про вилучення продовольства у питальниках). Розширилось розуміння і зі стратегіями порятунку. Було намагання і зафіксувати наратив містян щодо голоду.

Впадає в око відмінне від рекомендацій фахівців з усної історії формулювання українськими дослідниками питань, на яке можна отримати ствердну чи заперечну відповідь. На практиці це вилилось у частий передрук питання як відповідь у ході розшифрування запису.

У питальнику В. Борисенко пропонувалось охопити максимально широкий спектр проблем голодуючого села. Еволюція наукових знань про Голодомор продемонстрована у питаннях про вилучення продуктів (на жаль, не просять уточнити види конфіскованих харчів); у доданому пізніше питанні про торгзін; деталізація обшуків, включаючи дивне, з огляду на тодішні обставини, питання про документи на вилучення продуктів; обшуки; види сурогатної їжі; стратегії виживання. На відміну від усіх інших питальників, включено питання про долю дітей, однак відсутні питання про становище респондента до голоду (ймовірно, через маленький вік респондента під час голоду), його освітній та соціальний статус (можливо, через те, що переважно більшість становили селяни).

Загалом цей питальник відбиває наше сучасне розуміння процесів, сукупність яких складає Голодомор 1932–1933 рр. Натомість питальник російського історика В. Кондрашина засвідчує досить відмінну від українського голоду сутність російського голоду поч. 1930-х рр. (питання про хвороби, худобу, довідки про смертність, щеплення, заробітки, відспівування померлих).

Нарешті, йдеться дійсно про те, що питальники досить адекватно відображають ступінь розуміння проблеми минулого у той чи інший період.

Література

1. Білівненко С. М. Методика збирання усних свідчень з історії Голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 189–196.
2. Боряк О. *Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII–XX ст.)*. К.: Вид-во "Українознавство", 1994. 121 с.
3. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. Т. IV. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Дж Мейс (викон. дир.), С. Кульчицький (наук. ред.). К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. 784 с.
4. Кондрашин В., Пеннер Д. *Голод: 1932–1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани)*. Самара; Пенза, 2002. 432 с.
5. Кульчицький С. В. Передмова. *Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. Т. I. Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Дж Мейс (викон. дир.), С. Кульчицький (наук. ред.). К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. С. 10–81.
6. Легецька Лілія. Голодомор 1932–1933 рр. вустами очевидців, очима студентів. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження. Зб. документів і матеріалів*. Упор. С. Бутко, С. Федусь. Чернігів, КП «Видавництво "Київські береги"», 2009. С. 196–203.
7. Магрицька І. Від упорядника. *Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців*. Т. 1. Упор. І. Магрицька. Луганськ: Промдрук, 2008. С. 18–28.
8. Опитувальник. *Навчально-методичні матеріали з історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні*. URL: http://www.ippo.edu.te.ua/files/gromad_osvita/resursy/05_golodomor_v_ukr_materialy.pdf.
9. Синявська О. Спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років як історичне джерело (за матеріалами Біляївського району Одеської області). *Записки історичного факультету*, 2009. Вип. 20. С. 283–300. URL: <http://zif.onu.edu.ua/article/view/65518>
10. *Слухати, чути, розуміти. Усна історія України XX–XXI ст.*: зб. наук. праць. Наук. ред. Г. Грінченко. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2021. 352 с.
11. Українська асоціація усної історії. URL: <http://oralhistory.com.ua>
12. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив*. Упоряд. Мицик Ю. А. Т. 1. Друге видання. К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська Академія", 2005. 296 с.
13. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив*. Упоряд. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. Т. 4. К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська Академія", 2007. 504 с.
14. Український громадський комітет рятунку України. Анкета, розроблена для "складання протоколів із біженцями" з Радянської України. *Електронний архів Українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/12409>
15. Abrams L. *Oral History Theory*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2010. P. 224.
16. Wynnyskyj I., Isajiw W. The Famine Witnesses: Oral Histories in North America. *Famine-genocide in Ukraine, 1932–1933*. Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003. P. 67–75.

References

1. Bilivnenko S. M. Metodyka zbyrannia usnykh svidchen' z istorii Holodomoru 1932–1933 rokiv [The method of collecting oral testimonies from the history of the Holodomor of 1932–1933]. *Holodomor 1932–1933: zaporiz'kyj vymir*. Zaporizhzhia: Prosvita, 2008. S. 189–196 (in Ukrainian).
2. Boriak O. *Materialy z istorii narodoznavstva v Ukraini: Katalog etnografichnykh prohran (druha polovyna XVIII–XX st.)*. [Materials on the history of ethnography in Ukraine: Catalog of the ethnographic programs (second half of the 18th–20th centuries)]. K.: Vyd-vo "Ukrainoznavstvo", 1994. 121 s. (in Ukrainian).

3. Zvit Konhresovo-prezydents'koi Komisii SShA z doslidzhennia Velykoho holodu 1932–1933 pp. v Ukraini [Report of the US Congressional-Presidential Commission on the Study of the Great Famine, 1932–1933 pp.]. Vol. IV. *Velykyj holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV vol. Dz. Mejs (CEO), S. V. Kul'chyts'kyj (ed.)*. K.: Vyd. dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia", 2008. S. 281, 282 (in Ukrainian).
4. Kondrashyn V., Penner D. *Holod: 1932–1933 hody v sovetskoj derevne (na materyalakh Povolzh'ia, Dona y Kubany)*. [Famine: 1932–1933 in the Soviet countryside (based on the materials of the Volga region, Don and Kuban)]. Samara; Penza, 2002. C. 67-70 (in Russian).
5. Kulchyts'ky S. Peredmova. *Svidchennia ochevydtsiv dlia Komisii Konhresu SshA. Vol. 1. Velykyj holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV vol. Dz. Mejs (CEO), S. V. Kul'chyts'kyj (ed.)*. K.: Vyd. dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia", 2008. [Introduction. Eyewitness testimony for a US Congressional Commission] S. 10–81 (in Ukrainian).
6. Lehets'ka Liliia. Holodomor 1932–1933 rr. vustamy ochevydtsiv, ochyma studentiv [The Holodomor of 1932–1933 through the eyes of eyewitnesses and students]. *Holodomor 1932–1933 rr. na Chernihivschyni: dokumenty, svidchennia, doslidzhennia. Zb. dokumentiv i materialiv*. S. Butko, S. Fedus' (compilers). Chernihiv, KP «Vydavnytstvo “Kyivs'ki oberehy”», 2009. S. 197 (in Ukrainian).
7. Mahryts'ka I. Vid uporiadnyka [From the compiler]. *Vriatovana pam'iat'. Holodomor 1932–33 rokiv na Luhanschyni: svidchennia ochevydtsiv*. Vol. 1. I. Mahryts'ka (compiler). Luhans'k: Promdruk, 2008. S. 23 (in Ukrainian).
8. Opytuval'nyk [Questionnaire]. *Navchal'no-metodychni materialy z istorii Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini*. URL: http://www.ippo.edu.te.ua/files/gromad_osvita/resursy/05_golodomor_v_ukr_materialy.pdf (in Ukrainian)
9. Syniavs'ka O. Spohady ochevydtsiv Holodomoru 1932-1933 rokiv iak istorychne dzherelo (za materialamy Biliaivs'koho rajonu Odes'koi oblasti) [Memories of eyewitnesses of the Holodomor of 1932-1933 as a historical source (based on materials from the Bilyaiv district of the Odesa region)]. *Zapysky istorychnoho fakul'tetu*, 2009. Issue 20. S. 287–289. URL: <http://zif.onu.edu.ua/article/view/65518> (in Ukrainian).
10. *Slukhaty, chuty, rozumity. Usna istoriia Ukrainy XX–XXI st.* [Listen, hear, understand. Oral history of Ukraine of the 20th–21st centuries]: zb. nauk. prats'. H. Hrinchenko (ed.). Kyiv: TOV «ART KNYHA», 2021. 352 s. (in Ukrainian).
11. Ukrain's'ka asotsiatsiia usnoi istorii [Ukrainian Oral History Association]. URL: <http://oralhistory.com.ua> (in Ukrainian).
12. *Ukrains'kyj holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv* [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: Testimony of Survivors]. Yu. Mytsyk (compiler). Second edition. Vol. 1. K.: Vydavnychyj dim “Kyievo-Mohylians'ka Akademiia”, 2005. S. 8 (in Ukrainian).
13. *Ukrains'kyj holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv* [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: Testimony of Survivors]. Yu. Mytsyk, L. Ivannikova (compilers). Vol. 4. K.: Vydavnychyj dim “Kyievo-Mohylians'ka Akademiia”, 2007. S. 7-8 (in Ukrainian).
14. Ukrain's'kyj hromads'kyj komitet riatunku Ukrainy. Anketa, rozroblena dlia “skladannia protokoliv iz bizhentsiamy” z Radians'koi Ukrainy [Ukrainian Public Committee for the Rescue of Ukraine. Questionnaire developed for "drawing up protocols with refugees" from Soviet Ukraine]. *Elektronnyj arkhiv Ukrain's'koho vyzvol'noho rukhu*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/12409> (in Ukrainian).
15. Abrams L. *Oral History Theory*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2010. P. 124 (in English).
16. Wynnyckyj I., Isajiw W. The Famine Witnesses: Oral Histories in North America. *Famine-genocide in Ukraine, 1932–1933*. Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003. P. 68–69 (in English).